

भाग बाजार

- १२.१ भाग बाजार : अर्थ
- १२.२ भाग बाजाराची कार्ये
- १२.३ भारतातील प्रमुख भाग बाजार
- १२.४ भाग बाजाराशी संबंधित महत्त्वाच्या संज्ञा
- १२.५ भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळ (सेबी)
 - १२.५.१ सेबीची कार्ये
- १२.६ फरक

प्रस्तावना :

भाग बाजार हा भांडवल बाजारातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. भाग बाजार हा प्रतिभूतीची खरेदी विक्री केल्या जाणाऱ्या वित्तीय बाजाराचाच एक घटक आहे. भाग बाजार ही एक अशी संघटित भांडवली बाजारपेठ आहे की जेथे गुंतवणूकदार गुंतवणूक व सट्टेबाजीच्या उद्देशाने प्रतिभूतीची खरेदी व विक्री करतात. भाग बाजारात केवळ सूचिबद्ध प्रतिभूतींचेच व्यवहार केले जातात.

सूचिबद्ध प्रतिभूती : म्हणजे अशा प्रतिभूती ज्यांच्या भाग बाजाराच्या व्यवहार यादीमध्ये समावेश आहे. कोणत्याही कंपनीला आपल्या प्रतिभूती भाग बाजारात नोंदणी करण्यासाठी नोंदणीसाठीचा अर्ज करून भाग बाजाराच्या नियम व कायद्याचे पालन करावे लागते.

भाग बाजाराला दुय्यम बाजार किंवा शेअर बाजार किंवा शेअर मार्केट असेही म्हणतात.

१२.१ भाग बाजार – अर्थ

भाग बाजार ही एक अशी विशिष्ट जागा आहे की जेथे विविध प्रकारच्या प्रतिभूतींची खरेदी विक्री केली जाते. प्रतिभूती या संकल्पनेत म्युच्युअल फंडचे युनिट, समहक्क भाग, अग्रहक्क भाग, कर्जरोखे, सरकारी प्रतिभूती, बंधपत्रे इत्यादींचा समावेश होतो. भाग बाजार हे गुंतवणूकदार व कर्ज घेणाऱ्या कंपन्या यांच्यातील मध्यस्थ म्हणून काम करतात. गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीची सुरक्षितता व स्थिरता देण्यासाठी भारतातील भाग बाजारांचे सेबीद्वारे नियमन केले जाते.

सन १५७१ मध्ये स्थापन झालेला लंडन भाग बाजार हा जगातील सर्वात जुना भाग बाजार आहे. तर सन १८७५ मध्ये स्थापन झालेला मुंबई (बॉम्बे) भाग बाजार (Bombay Stock Exchange) हा भारतातील सर्वात जुना भाग बाजार आहे.

भाग बाजाराची व्याख्या :

प्रतिभूती करार (नियमन) कायदा १९५६ नुसार भाग बाजार म्हणजे “प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारासाठी मदत करणे, त्यांचे नियंत्रण व नियमन करण्याच्या उद्देशाने स्थापन केलेली, कायदेशीर नोंदणी असलेली वा नसलेली व्यक्तींची संघटना, संस्था किंवा मंडळ होय.”

हजबंड व डॉकरेरी यांच्या मते –

“भाग बाजार म्हणजे खाजगीरित्या संघटित केलेला असा बाजार की जो प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहाराची सुविधा पुरवतो.”

भाग बाजाराची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

- १) प्रतिभूतींचा बाजार : भाग बाजार हे एक असे स्थान आहे जेथे सर्व प्रकारच्या कंपन्या, सरकारी, निमसरकारी प्रतिभूतींचा व्यवहार केला जातो.

- २) **प्रतिभूतींचा पुनर्व्यवहार** : भाग बाजारात कंपन्यांनी अगोदर विक्री केलेल्या प्रतिभूतींच्या खरेदी-विक्रीचे पुनर्व्यवहार होत असतात. अनेक गुंतवणूकदारांमध्ये आपल्याकडील प्रतिभूतींच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार होतात.
- ३) **सूचिबद्ध केलेल्या प्रतिभूती** : भाग बाजारात फक्त सूचिबद्ध केलेल्या/नोंदविलेल्या प्रतिभूतींचेच व्यवहार करता येतात. सूचिबद्ध कंपन्यांची यादी गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण करते; कारण अशा कंपन्यांना भाग बाजाराने ठरवून दिलेल्या कठोर नियमांचे काटेकोर पालन करावे लागते.
- ४) **संघटित आणि नियमन केलेला बाजार** : भाग बाजारात सूचिबद्ध केलेल्या कंपन्यांना भाग बाजार व सेबीने ठरवून दिलेल्या नियमांचे, मार्गदर्शक सूचनांचे व कायद्याचे पालन करावे लागते.
- ५) **निश्चित स्थान** : भाग बाजार ही विशिष्ट अशी भौतिक जागा आहे जेथे प्रतिभूतींचा व्यवहार केला जातो. ही एक अशी बाजारपेठ आहे जेथे दलाल व मध्यस्थ व्यवहार करण्यासाठी एकत्र येतात. आता भाग बाजारातील सर्व व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने केले जातात.
- ६) **केवळ सदस्यांद्वारे व्यवहार** : भाग बाजारातील प्रतिभूतींचे व्यवहार हे भाग बाजाराचे सदस्य किंवा अधिकृत दलाल यांच्या मार्फतच केले जाऊ शकतात.

● भाग बाजाराचे व्यवस्थापन :

भाग बाजाराची कार्यकारी समिती भाग बाजाराचे एकूण व्यवहार व व्यवस्थापन पाहते. या कार्यकारी समितीची रचना, अधिकार आणि नावे प्रत्येक भाग बाजारानुसार बदलतात. कार्यकारी समितीला मदत करण्यासाठी सल्लागार समिती, नोंदणी समिती इत्यादी कार्यरत असतात.

● भारतातील भाग बाजारांचा संघटन प्रकार :

भारतामध्ये भाग बाजार पुढील तीन पैकी एक स्वरूपात संघटित केला जाऊ शकतो.

- १) नफा न मिळवणारी ऐच्छिक संस्था.
- २) भागांनी मर्यादित जबाबदारीची कंपनी.
- ३) हमीने मर्यादित जबाबदारीची कंपनी.

प्रतिभूती करार (नियमन) कायदा १९५६ मध्ये भाग बाजाराचे कामकाज, परवाना देणे, मान्यता आणि सट्टेबाजीवर नियंत्रण ठेवण्याचे नियम दिले आहेत.

● भाग बाजाराचे सदस्यत्व :

भाग बाजाराच्या सदस्यतेसाठी पात्रता निकष प्रत्येक भाग बाजारानुसार भिन्न असू शकतात. (अतिरिक्त माहितीसाठी संबंधित भाग बाजाराचे संकेतस्थळ पहा.)

१२.२ भाग बाजाराची कार्ये :

- १) **बचतीची गतिशीलता** : भाग बाजाराचे सूनियोजित रीतीने नियमन व नियंत्रण केले जाते. ज्यामुळे गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण होते. त्यामुळे लहान व मोठे गुंतवणूकदार भाग बाजाराच्या माध्यमातून प्रतिभूतींमध्ये गुंतवणूक करायला प्रोत्साहित होतात. अशा प्रकारे प्रतिभूतींच्या खरेदी विक्रीसाठी तयार बाजारपेठ उपलब्ध होते.
- २) **भांडवल उभारणी** : गुंतवणुकीवरील चांगला परतावा व भांडवलवृद्धीमुळे प्रतिभूतींमधील गुंतवणूकदार भाग बाजारामार्फत अधिक गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहित व आकर्षित होतात. कंपन्यादेखील गुंतवणूकदारांच्या विविध प्रकारच्या गरजा भागविण्यासाठी विविध प्रकारच्या प्रतिभूती वितरित करून सुलभतेने निधी गोळा करू शकतात. अशा प्रकारे भाग बाजार भांडवल उभारणीचे साधन म्हणून काम करतात.
- ३) **प्रतिभूतींचे मूल्यनिर्धारण** : भाग बाजार मागणी आणि पुरवठ्याच्या नियमाद्वारे प्रतिभूतींचे मूल्य निर्धारित करण्यास मदत करतो. नफा कमावणाऱ्या वृद्धीष्ठित (growth oriented) कंपन्यांच्या प्रतिभूतींना जास्त मागणी असल्याने त्यांचे मूल्य जास्त असते. प्रतिभूतींचे मूल्यांकन करणे; गुंतवणूकदार, सरकार, धनको इत्यादींसाठी उपयुक्त ठरते. गुंतवणूकदारांना

त्यांच्या प्रतिभूतीचे मूल्य समजते त्यामुळे योग्य गुंतवणुकीचा निर्णय घेता येतो. धनकोंना कंपनीच्या पतपात्रतेचा निश्चित अंदाज करता येतो.

- ४) **अर्थ व्यवस्थेचा भारमापक** : भाग बाजार हा देशाच्या आर्थिक स्थितीचे मोजमाप करणारा विश्वासाह भारमापक आहे. देश आणि अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक छोट्या मोठ्या बदलांचा परिणाम भागांच्या किमतीमध्ये दिसून येतो. भागांच्या किमतीमधील वाढ किंवा घट अर्थ व्यवस्थेतील तेजी वा मंदीचे संकेत दर्शवतात, म्हणूनच भाग बाजाराला अर्थव्यवस्थेची नाडी किंवा आरसा म्हणून ओळखले जाते जी देशाची आर्थिक परिस्थिती प्रतिबिंबित करते.
- ५) **गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण करणे** : भाग बाजार गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण करतो. भाग बाजारात फक्त सूचिबद्ध/नोंदणीकृत प्रतिभूतींचा व्यवहार केला जातो. कंपनीची योग्यता पडताळल्यानंतरच कंपनी भाग बाजारात सूचिबद्ध केली जाते. ज्या कंपनीचा सूचिबद्ध केल्या जातात त्यांना भाग बाजाराच्या नियम व कायद्यांचे पालन करावे लागते. त्यामुळे भाग बाजारामार्फत व्यवहारांच्या सुरक्षिततेची हमी मिळते.
- ६) **तरलता** : भाग बाजाराचे मुख्य कार्य म्हणजे प्रतिभूतींच्या खरेदी विक्रीसाठी तयार बाजारपेठ उपलब्ध करणे. भाग बाजारामुळे गुंतवणूकदारांना त्यांची गुंतवणूक केव्हाही अल्प किंवा मध्यम मुदतीत आणि पैशात रूपांतरित करता येणार याची खात्री असल्याने गुंतवणूकदार संकोच न बाळगता दीर्घकालीन प्रकल्पात गुंतवणूक करू शकतात.
- ७) **भांडवलाचे योग्य वाटप** : नफा कमावणाऱ्या कंपन्यांच्या भागांच्या किमती जास्त असतात. त्यांचा व्यापार (खरेदी व विक्री) सुलभतेने सुरू असतो अशा कंपन्या भाग बाजारातून सहजतेने नवीन भांडवल उभारू शकतात. भाग बाजारातील प्रतिभूतींच्या आकर्षक किमती गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीच्या संधी उपलब्ध करून देतात त्यामुळे गुंतवणूकदारांकडील निधी उत्पादनक्षम आणि फायदेशीर प्रकल्पांकडे वळविता येतो.
- ८) **आर्थिक विकासास हातभार** : भाग बाजारात विविध कंपन्यांच्या प्रतिभूतींचे खरेदी-विक्रीचे व्यवहार होतात. गुंतवणूकदार चांगला परतावा देणाऱ्या कंपन्यांमध्ये गुंतवणूक करतात. त्यामुळे कंपन्यादेखील फायदेशीर व उत्पादनक्षम प्रकल्पात गुंतवणूक करतात. त्यामुळे भांडवल उभारणी व आर्थिक विकासास चालना मिळते.
- ९) **सट्टेबाजीला वाव** : प्रतिभूतींची मागणी व पुरवठा तसेच तरलता राखण्यासाठी भाग बाजारात प्रतिभूतींच्या सट्टेबाजीला परवानगी दिली जाते.
- १०) **बचत आणि गुंतवणुकीच्या सवयींना प्रोत्साहन देणे** : भाग बाजारात विविध प्रतिभूतींमध्ये गुंतवणूक करण्याची आकर्षक संधी उपलब्ध असते. या संधी लोकांनी सोने, चांदी, इत्यादी अनुत्पादक मालमत्तांमध्ये गुंतवणूक करण्याऐवजी अधिक बचत करण्यासाठी व कॉर्पोरेट क्षेत्राच्या प्रतिभूतींमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहित करतात.

१२.३ भारतातील प्रमुख भाग बाजार :

पुढील दोन भाग बाजार भारतातील महत्त्वाचे भाग बाजार म्हणून ओळखले जातात.

- १) **मुंबई भाग बाजार/बॉम्बे स्टॉक एक्सचेंज (Bombay Stock Exchange - BSE)** : मुंबई येथील दलाल स्ट्रीटवर असणाऱ्या या भाग बाजाराची स्थापना १८७५ साली करण्यात आली. त्यावेळी हा भाग बाजार 'दि नेटीव्ह शेअर्स अँड स्टॉक ब्रोकर्स असोसिएशन' या नावाने ओळखला जाई.

हा भाग बाजार आशियातील सर्वात पहिला भाग बाजार म्हणून ओळखला जातो. हा भारतातील पहिला सूचिबद्ध भाग बाजार आहे. भांडवलाच्या बाजार किमतीनुसार (Market Capitalisation) हा जगातील ११व्या क्रमांकाचा मोठा भाग बाजार आहे. या भाग बाजारात सर्वात जास्त म्हणजे ५००० पेक्षा जास्त कंपन्यांची नोंद झाली आहे. हा भाग बाजार कंपनी कायदा १९५६ अंतर्गत नोंदणीकृत भाग बाजार आहे.

१९९५ साली मुंबई भाग बाजाराने इलेक्ट्रॉनिक ट्रेडिंग यंत्रणा स्वीकारली. या स्वयंचलित व दर्शनी पटलावर दृष्ट्याधारित (screen based) यंत्रणेला 'बी.एस.ई. ऑनलाईन ट्रेडिंग (BOLT)' असे ओळखले जाते. तसेच जगभरातील गुंतवणूकदारांना मुंबई भाग बाजारासोबत जोडण्यासाठी या भाग बाजाराने bsewebx.co.in अशी इंटरनेटवर मध्यवर्ती अदलाबदल आधारित ट्रेडिंग सिस्टिमदेखील सुरू केली आहे.

२) **राष्ट्रीय भाग बाजार/नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज National Stock Exchange - NSE** : १९९२ रोजी भारतातील काही प्रमुख वित्तीय संस्थांनी एकत्र येऊन राष्ट्रीय भाग बाजाराची एक कंपनी म्हणून स्थापना केली. १९९३ साली प्रतिभूती करार (नियमन) कायदा १९५६ अंतर्गत भाग बाजार म्हणून मान्यता मिळाली आणि १९९४ साली या भाग बाजाराने व्यवहारांना सुरुवात केली. राष्ट्रीय भाग बाजार हा भारतातील एक मोठा आणि अत्याधुनिक भाग बाजार म्हणून ओळखला जातो.

मुंबई येथे स्थित असलेला राष्ट्रीय भाग बाजार हा इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने चालणारा देशातील पहिला भाग बाजार आहे. गुंतवणूकदारांना पूर्णपणे स्वयंचलित स्क्रीन आधारित इलेक्ट्रॉनिक व्यापार प्रणाली प्रदान करणारा हा देशातील पहिला आधुनिक भाग बाजार आहे. १९९६ साली सादर केलेला राष्ट्रीय भाग बाजाराचा निर्देशांक 'निफ्टी' या नावाने ओळखला जातो. राष्ट्रीय भाग बाजाराचा मुख्य निर्देशांक 'निफ्टी NIFTY' हा प्रथम १९९६ मध्ये जाहीर झाला.

१२.४ भाग बाजाराशी संबंधित महत्वाच्या संज्ञा :

- १) **दलाल (Broker)** : भाग दलाल हा गुंतवणूकदारांच्या वतीने भाग बाजारात रोख्यांच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार करणारा अधिकृत परवानधारक सदस्य असतो. दलाल हा गुंतवणूकदार व अडत्या यांच्यातील मध्यस्थ असतो. दलाल त्याचे उत्पन्न दलाली किंवा कमिशन या स्वरूपात मिळवतो.
- २) **अडत्या (Jobber)** : अडत्या हा भाग बाजारात स्वतःच्या नावावर प्रतिभूतीचे खरेदी विक्रीचे व्यवहार करतो. अडत्या प्रतिभूतीची स्वतःच्या नावावर खरेदी करून त्या प्रतिभूती जास्त किमतीने विकतो, या व्यवहारातील नफा हे अडत्याचे उत्पन्न असते. हा भाग बाजारातील व्यावसायिक सट्टेबाज म्हणून ओळखला जातो. अडत्याला प्रत्यक्ष गुंतवणूकदारांसोबत व्यवहारांची परवानगी नसते.
- ३) **तेजीवाला (Bull)** : भविष्यकाळात भागांच्या किमतीत वाढ होईल असा अंदाज असलेला हा सट्टेबाज भागांच्या किमती वाढतील या आशेवर भविष्यात विक्री करून नफा मिळवण्याच्या उद्देशाने हा प्रतिभूतीची खरेदी करतो. याचा दृष्टिकोन आशावादी असतो. प्रतिभूतीच्या किमती वाढतील असा आशावादी असल्याने हा प्रतिभूतीच्या खरेदीचे व्यवहार करतो. तेजीवाल्यांमुळे भाग खरेदी संख्या ही विक्री संख्येपेक्षा जास्त होऊन प्रतिभूतीच्या किमती वाढतात.
- ४) **मंदीवाला (Bear)** : मंदीवाला हा भविष्यात प्रतिभूतीच्या किमती कमी होतील असा अंदाज बांधतो. प्रतिभूतीच्या किमती भविष्यात आणखी कमी होतील त्यामुळे अधिक नुकसान टाळण्याच्या उद्देशाने प्रतिभूतीची विक्री करतो. प्रतिभूतीच्या किमती कमी होतील असा अंदाज असल्याने हा प्रतिभूतीच्या विक्रीचे व्यवहार करतो. मंदीवाल्यांमुळे भाग विक्री संख्या ही खरेदी संख्येपेक्षा जास्त होऊन प्रतिभूतीच्या किमती घटतात.
- ५) **स्टॅग (Stag)** : स्टॅग हा प्रतिभूती जेव्हा प्राथमिक बाजारात विक्रीस उपलब्ध होतात तेव्हा मोठ्या प्रमाणावर खरेदी करतो व त्या प्रतिभूतीची भाग बाजारात नोंदणी झाल्यावर जास्त किमतीने विकून या व्यवहारात नफा कमावतो.
- ६) **लॅम डक (Lame Duck)** : लॅम डक हा एक मंदीवाला दलाल असून भविष्यात प्रतिभूतीच्या किमती कमी होतील असा त्याचा अंदाज चुकीचा ठरतो व तोटा होतो. प्रत्यक्षात प्रतिभूतीच्या किमती कमी होण्याऐवजी वाढतात.
- ७) **वॉल्फ (Wolves)** : हा अतिशय हुशार सट्टेबाज दलाल आहे. जो बाजारातील बदलत्या परिस्थितीचा पटकन अंदाज बांधतो आणि त्याप्रमाणे व्यवहार करून नफा कमावतो.
- ८) **व्यवहाराची पूर्तता (Settlement)** : सेटलमेंट म्हणजे ट्रेडिंग कालावधी संपल्यावर दलालाद्वारे निर्माण केलेली व्यवहार पूर्तता होय. (उदा. इक्विटी स्पॉट मार्केटमध्ये व्यवहाराचा दिवस + २ दिवस)
- ९) **कॉन्ट्रॅक्ट नोट (Contract note)** : कॉन्ट्रॅक्ट नोट दलालाकडून त्याच्या गुंतवणूक करणाऱ्या ग्राहकाला दिली जाते. ही नोट एका विशिष्ट नमुन्यामध्ये असते. या कॉन्ट्रॅक्ट नोटमुळे झालेला देवघेवीचा व्यवहार अधिकृत समजण्यात येतो. व्यापारी व्यवहार पूर्ण झाल्यावर त्यासंबंधीची नोंद पावती २४ तासांच्या आत गुंतवणूकदार व दलाल या दोघांनाही माहितीस्तव मिळते.
- १०) **व्यापारी रिंगण (Trading ring)** : प्रतिभूतीच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार किंवा लिलाव हा भाग बाजाराच्या विशिष्ट मजल्यावर रिंगणामध्ये सर्व दलाल व अडते उभे राहून करतात यालाच व्यापारी रिंगण किंवा ट्रेडिंग रिंग असे म्हणतात. सध्याच्या काळात प्रतिभूतीचे सर्व व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने होत असल्याने व्यापारी रिंगण अस्तित्वात नाही.

- ११) **अंतर्गत व्यवहार/इनसाईडर ट्रेडिंग (Insider trading)** : इनसाईडर ट्रेडिंग म्हणजे सार्वजनिक सूचिबद्ध कंपनीच्या प्रतिभूतीची कंपनीची खाजगी माहिती ज्ञात असलेल्या व्यक्तीकडून खरेदी विक्री करणे होय. अशा प्रकारे, व्यवहार करणे बेकायदेशीर आहे कारण अंतर्गत व्यवस्थापनाची माहिती नसलेल्या गुंतवणूकदारांवर हा अन्याय ठरतो.
- १२) **डे ट्रेडिंग (Day trading)** : एकाच दिवसात त्या दिवसाची भाग बाजारपेठ बंद होण्यापूर्वी केल्या जाणाऱ्या व्यापारास 'डे ट्रेडिंग' असे म्हणतात.
- १३) **सेन्सेक्स (Sensex)** : मुंबई भाग बाजारातील ठरावीक कंपन्यांच्या प्रतिभूतीच्या किमतीमध्ये होणारा चढउतार दर्शवणारा निर्देशांक म्हणजे 'सेन्सेक्स' होय. भाग बाजारातील मोठ्या व सक्रिय प्रतिभूती व्यवहार असलेल्या ३० सूचिबद्ध कंपन्यांच्या प्रतिभूतीच्या किमतीवरून हा निर्देशांक निश्चित केला जातो. सर्वप्रथम १९८६ मध्ये हा निर्देशांक निर्माण करण्यात आला. हा भाग बाजाराचा मापदंड असतो.

इंडेक्स : म्हणजे प्रतिभूतीच्या किमतीचे मोजमाप करणारे साधन होय, हा भाग बाजाराचा मापदंड असतो.

- १४) **निफ्टी (Nifty)** : निफ्टी हा राष्ट्रीय भाग बाजाराचा निर्देशांक आहे. जो ५० सूचित कंपन्यांच्या आधारे काढला जातो. ज्यामध्ये सेन्सेक्स मधील ३० कंपन्यांचा समावेश असतो. हा १९९६ साली निर्माण करण्यात आला.
- १५) **रॅले (Rally)** : जर १४ ते २० दिवसांच्या कालावधीत सेन्सेक्स किंवा निफ्टी हे निर्देशांक हे तेजी दर्शवत असतील तर त्याला रॅले असे म्हटले जाते. या कालावधीत तेजीवाले (Bulls) कार्यरत असतात.
- १६) **क्रॅश (Crash)** : जर सेन्सेक्स किंवा निफ्टी हे निर्देशांक बाजारातील मंदी दर्शवत असतील तर त्या कालावधीला क्रॅश म्हणून ओळखले जाते. या कालावधीत मंदीवाला (Bear) कार्यरत असतो.
- १७) **बाजार भांडवलीकरण (Market Capitalisation)** : बाजार भांडवलीकरण म्हणजे कंपनीच्या विक्री केलेल्या (Issues) भागांचे बाजार मूल्यानुसार काढलेले एकूण मूल्य होय. याद्वारे कंपनीची पत निश्चित होते.
- १८) **स्टॉप लॉस (Stop loss)** : स्टॉप लॉस ही गुंतवणूकदाराने दलालास प्रतिभूती विशिष्ट किमतीपर्यंत गेल्यास खरेदी किंवा विक्री करण्याबाबत दिलेली सूचना असते. विशिष्ट किमतीपेक्षा (stop price) प्रतिभूतीची किमत कमी झाल्यास होणारा तोटा टाळण्यासाठी अशी सूचना दिली जाते.

१२.५ भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळ / सेबी (Securities and Exchange Board of India - SEBI) :

भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळ ही भांडवल बाजाराचे नियमन करणारी यंत्रणा/नियंत्रक आहे. भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळ कायदा, १९९२ च्या अंतर्गत सेबी ची स्थापना करण्यात आली. सेबी चे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे असून याशिवाय क्षेत्रीय आणि स्थानिक कार्यालये भारतभर विखुरली आहेत.

१२.५.१ सेबीची कार्ये :

प्रतिभूती बाजाराला चालना देणे, गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण करणे आणि प्रतिभूती बाजाराचे नियमन करणे या उद्देशाने सेबी ची स्थापना करण्यात आली. सेबी ने निश्चित केलेल्या नियम व कायद्याचे पालन प्रतिभूती वितरित करणाऱ्या कंपन्या, भाग बाजार, मध्यस्थ व गुंतवणूकदार यांना करावे लागते. भारतातील सर्व भाग बाजारांचे नियमन करणारी ही यंत्रणा आहे.

सेबीची कार्ये पुढीलप्रमाणे –

- १) प्रतिभूती बाजारातील गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण करणे.
- २) प्रतिभूती बाजाराच्या विकासाचा चालना देणे.
- ३) भाग बाजारातील तसेच इतर प्रतिभूती बाजारातील व्यवहारांचे नियमन करणे.
- ४) प्रतिभूती बाजाराशी संबंधित भाग दलाल, उपदलाल, भाग हस्तांतरण मध्यस्थ, बँकर्स, विश्वस्त करारातील विश्वस्त, भाग विक्री निबंधक, मर्चंट बँकर्स, भाग विमेकरी आणि इतर मध्यस्थी यांची नोंदणी करणे आणि त्यांच्या कार्याचे नियमन करणे.

- ५) भागपेढी, डिपॉझिटरी पार्टीसिपंट, प्रतिभूतीचे ताबेदार, विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदार, पत मानांकन संस्था या सर्वांच्या कार्याचे नियमन व नियंत्रण करणे.
- ६) व्हेचर कॅपिटल फंड, म्युच्युअल फंड्स, यांचे नियंत्रण व नियमन करणे.
- ७) स्वयं नियमन करणाऱ्या संस्थांना प्रोत्साहन देणे व देखरेख ठेवणे.
- ८) प्रतिभूती बाजारातील गैरव्यापारी व भ्रष्ट प्रथांना आळा घालणे.
- ९) प्रतिभूती बाजारातील गुंतवणूकदार व मध्यस्थ यांच्या प्रशिक्षणास प्रोत्साहन देणे.
- १०) इनसाईडर ट्रेडिंगची पद्धत प्रतिबंधित करणे.

कृती : बीटा, ब्लू-चीप स्टॉक, पेनी स्टॉक, मिड कॅप स्टॉक या शब्दांचे अर्थ शोधा.

१२.६ फरक :

अडत्या व दलाल

मुद्दा	अडत्या	दलाल
(१) अर्थ	अडत्या हा स्वतःच्या नावाने प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार करतो.	दलाल हा गुंतवणूकदाराच्या वतीने प्रतिभूतीच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार करणारा मध्यस्थ असतो.
(२) व्यवहारांचे स्वरूप	अडत्या हा फक्त दलालांसोबत प्रतिभूतीचे व्यवहार करतो.	दलाल हा गुंतवणूकदाराच्या वतीने अडत्याशी व्यवहार करतो.
(३) व्यवहारांवरील मर्यादा	अडत्या हा थेट भाग बाजारामार्फत व्यवहार करू शकत नाही. तसेच तो थेट गुंतवणूकदारांशी देखील व्यवहार करू शकत नाही.	दलाल हा अडत्या व गुंतवणूकदार यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करतो. तो गुंतवणूकदाराच्या वतीने प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार करतो.
(४) अभिकर्ता	अडत्या हा विशेष व्यापारी अभिकर्ता आहे.	दलाल हा सर्वसामान्य व्यापारी अभिकर्ता आहे.
(५) मोबदला	अडत्याला नफ्याच्या स्वरूपात मोबदला मिळतो.	दलालाला कमिशन किंवा दलालीच्या स्वरूपात मोबदला मिळतो.

कृती :

- १) दलालाच्या कार्यालयास भेट द्या.
- २) भाग बाजारास भेट द्या.

सारांश

● भाग बाजार :

प्रतिभूतीच्या खरेदी विक्रीचे संघटित पद्धतीने होणाऱ्या व्यवहारांचे ठिकाण म्हणजे भाग बाजार होय.

प्रतिभूती करार (नियमन) कायदा १९५६ नुसार भाग बाजार म्हणजे “प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारासाठी मदत करणे, त्यांचे नियंत्रण व नियमन करण्याच्या उद्देशाने स्थापन केलेली कायदेशीर नोंदणी असलेली वा नसलेली व्यक्तींची संघटना, संस्था किंवा मंडळ होय.”

• भाग बाजाराची कार्ये :

- १) बचतीची गतिशीलता
- २) भांडवल उभारणी
- ३) अर्थव्यवस्थेचा भारमापक
- ४) प्रतिभूतीचे मूल्य निर्धारण
- ५) गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण करणे
- ६) तरलता
- ७) भांडवलाचे योग्य वाटप
- ८) आर्थिक विकासास हातभार
- ९) सट्टेबाजीला चालना देणे
- १०) बचत आणि गुंतवणुकीच्या सवयींना प्रोत्साहन देणे.

• मुंबई भाग बाजार (BSE) व राष्ट्रीय भाग बाजार (NSE) हे भारतातील प्रमुख भाग बाजार आहेत.

• सेबी (भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळ)

भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळ ही भांडवल बाजाराचे नियमन करणारी यंत्रणा आहे. सेबीची स्थापना भारतीय प्रतिभूती विनिमय कायदा १९९२ नुसार करण्यात आली.

स्वाध्याय

प्र.क्र. १ अ) खाली दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) भाग बाजार ही एक अशी जागा आहे जेथे भाग दलाल व व्यापारी हे च्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार करतात.
अ) सोने ब) प्रतिभूती क) वस्तू
- २) हा भारतीय प्रतिभूती करार नियमन कायद्यांतर्गत नोंदविलेला भारतातील पहिला भाग बाजार म्हणून ओळखला जातो.
अ) बी.एस.ई. ब) एन.एस.ई. क) ओ.टी.सी.ई.आय.
- ३) हा भाग बाजारात स्वतःच्या नावावर प्रतिभूतीचे व्यवहार करणारा अधिकृत अभिकर्ता आहे.
अ) अडत्या ब) दलाल क) तेजीवाला
- ४) हा भागांच्या किमती कमी होतील असा अंदाज वर्तवतो.
अ) तेजीवाला ब) मंदीवाला क) अडत्या
- ५) एका दिवसात होणाऱ्या भागांच्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहाराला असे म्हणतात.
अ) इनसाईडर ट्रेडिंग ब) डे ट्रेडिंग क) लिलाव

ब) जोड्या जुळवा.

'अ' गट		'ब' गट	
अ)	सेबी	१)	भागांच्या किमती वाढण्याबाबत आशावादी.
ब)	डे ट्रेडिंग	२)	भागांच्या किमती कमी होतील अशी अपेक्षा करणारा.
क)	तेजीवाला	३)	एका दिवसात केलेला प्रतिभूतीचा व्यवहार
ड)	मंदीवाला	४)	गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण करणे.
इ)	बीएसई	५)	विशिष्ट गुंतवणूकदारांना प्रतिभूतीची खरेदी विक्री करणे.
		६)	भारतातील सर्वात जुना भाग बाजार.
		७)	भांडवल बाजारातील कंपनी हिताचे रक्षण करणे.
		८)	एका आठवड्यात भाग खरेदी-विक्री करणे.
		९)	भारतातील सर्वात नवीन भाग बाजार.
		१०)	नवीन प्रतिभूती विक्रीमध्ये गुंतवणूक करणारा.

क) खालील प्रत्येक विधानासाठी एक शब्द किंवा शब्दसमूह किंवा संज्ञा लिहा.

- १) संघटित पद्धतीने भागांच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार होणारी जागा.
- २) प्रतिभूती करार नियमन कायद्यांतर्गत नोंदणी झालेला भारतातील पहिला भाग बाजार.
- ३) प्रतिभूतीच्या खरेदी विक्रीचे स्वतःच्या नावावर व्यवहार करणारा अधिकृत अभिकर्ता.
- ४) भागांच्या किमती भविष्यात वाढतील असा अंदाज करणारा सट्टेबाज.

ड) खालील विधाने बरोबर की चूक ते लिहा.

- १) भाग बाजार हा देशाच्या आर्थिक स्थितीचे मोजमाप करणारा विश्वासू भारमापक आहे.
- २) मुंबई भाग बाजार (BSE) हा भारतातील सर्वात जुना भाग बाजार आहे.
- ३) दलाल हा स्वतःच्या नावावर गुंतवणुकीचे व्यवहार करणारा भाग बाजारातील एक अभिकर्ता आहे.
- ४) मंदीवाला हा भागांच्या किमती भविष्यात वाढतील अशी अपेक्षा करतो.

इ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- १) हा भारतातील सर्वात जुना भाग बाजार आहे.
- २) हा भारतातील एक मोठा व अत्याधुनिक भाग बाजार म्हणून ओळखला जातो.
- ३) गुंतवणूकदारांच्या वतीने भागांची खरेदी व विक्री करतो.
- ४) भविष्यात प्रतिभूतीच्या किमती कमी होतील असा अंदाज बांधतो.

फ) कंसातील अचूक पर्याय निवडा.

‘अ’ गट		‘ब’ गट	
अ)	भांडवल बाजाराचे नियमन	१)	
ब)		२)	निफ्टी
क)	अडत्या	३)	
ड)		४)	जुना भाग बाजार

(लंडन भाग बाजार, राष्ट्रीय भाग बाजाराचा निर्देशांक, सेबी, स्वतःच्या नावावर प्रतिभूतीची खरेदी व विक्री)

ग) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) भाग बाजार म्हणजे काय ?
- २) दलाल म्हणजे काय ?
- ३) अडत्या म्हणजे कोण ?
- ४) तेजीवाला म्हणजे कोण ?
- ५) मंदीवाला म्हणजे कोण ?
- ६) लॅमडक म्हणजे कोण ?
- ७) व्यापारी रिंगण म्हणजे काय ?
- ८) सेन्सेक्स म्हणजे काय ?
- ९) रॅली म्हणजे काय ?
- १०) क्रॅश म्हणजे काय ?

ह) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) प्रतिभूती बाजारातील प्रतिभूतीचे वाटप करणाऱ्याच्या हिताचे रक्षण करणे हे सेबीचे एक कार्य आहे.
- २) दलालास प्रत्यक्ष गुंतवणूकदारासोबत व्यवहार करण्याची परवानगी नसते.
- ३) मंदीवाला भागांच्या किमतीत वाढ होईल असा अंदाज बांधतो.
- ४) तेजीवाला प्राथमिक बाजारातून प्रतिभूती विकत घेतो.
- ५) भागबाजार हा नाणे बाजाराचा एक महत्त्वाचा घटक आहे..

प्र.क्र. २) खालील संज्ञा/संकल्पना स्पष्ट करा.

- १) भाग बाजार
- २) दलाल
- ३) अडत्या
- ४) तेजीवाला
- ५) मंदीवाला
- ६) कॉन्ट्रॅक्ट नोट

प्र.क्र. ३) खालील घटना/परिस्थितीचा अभ्यास करून आपले मत लिहा.

- १) श्री. वाय. हे कंपनी सचिव म्हणून कार्यरत आहेत. ते विविध कंपन्यांना कंपनी कायद्यासंदर्भात सल्ला देण्याचे कार्य करतात. त्यांच्या ग्राहकांच्या काही समस्या आहेत आणि श्री वाय. यांना समस्या सोडवण्यासाठी मदत करा.
 - अ) BDI बँक डिपॉझिटरी पार्टीसिपंट म्हणून कार्य करू इच्छिते तिने कोणाकडे नोंदणी करावी ?
 - ब) KM फिनान्सिअल कर्जरोखे विश्वस्त म्हणून सेवा देऊ इच्छितात, तर त्यांनी नोंदणीसाठी कोणाकडे अर्ज करावा ?
 - क) T.T. लि. कं. प्रारंभिक भाग विक्री करू इच्छिते तर तिने सेबी कडे नोंदणी करावी का ?
- २) श्री. पी. हे नुकतेच विज्ञान शाखेचे पदवीधर बनले आहेत आणि त्यांनी प्रतिभूती बाजाराच्या अभ्यासक्रमास प्रवेश घेतला आहे त्यांना हा विषय नवीन असल्याने काही समस्या आहेत.
 - अ) कंपनीच्या प्रतिभूतीची भाग बाजारातून खरेदी विक्री करण्यासाठी कंपनीची भाग बाजारात नोंदणी करणे आवश्यक आहे का ?
 - ब) भाग बाजाराची देशाच्या आर्थिक परिस्थितीला प्रतिबिंबित करणाऱ्या संज्ञेला कोणत्या नावाने ओळखले जाते ?
 - क) प्रतिभूतीची कोणत्याही क्षणी खरेदी विक्री करून तयार बाजारपेठ मिळवून देणारे भाग बाजाराचे कार्य कोणत्या नावाने ओळखले जाते ?

प्र.क्र. ४) फरक स्पष्ट करा.

- १) अडत्या व दलाल

प्र.क्र. ५) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) सेबी ची कार्ये स्पष्ट करा.
- २) भाग बाजाराची कोणतीही चार वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

प्र.क्र. ६) खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- १) भारतीय प्रतिभूती विनियम मंडळ (सेबी) भारतातील प्रतिभूतीच्या व्यवहारांचे नियमन करते.
- २) भाग बाजार हे भारतीय अर्थ व्यवस्थेच्या विकासासाठी कार्य करतात.

प्र.क्र. ७) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) भाग बाजाराची कार्ये स्पष्ट करा.

